Osmanlı İmparatorluğu Balkanlar'da hâkimiyetini tesis ettikten sonra Anadolu'dan Balkanlar'a nüfus iskan ederek Balkanlar'ı şenlendirmiş, inşa ettiği ve yukarıda bahsedilen mimari eserler sayesinde şehirleri hem geliştirmiş hem de insana faydalı hale getirmiştir. Bu sayede Balkan şehirleri günden güne gelişerek yeni bir kültüre, yeni bir kimliğe sahip olmuştur.

gece kitaplığı

OSMANLI DÖNEMİ

Balkan Şehirleri

2

Osmanlı İmparatorluğu yaklaşık 550 yıl hüküm sürdüğü Balkan coğrafyasında birçok yeni şehir inşa ettiği gibi mevcut şehirleri sosyal, kültürel ve iktisadi açıdan geliştirerek insan yaşamına elverişli hale getirmiştir. Şehirleşme, kamusal binaların inşası, nüfus artışı, ekonomik ve ticari ilişkiler gibi süreçlere bağlıdır. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı Devleti Balkanlar'da, hem yeni kurulan hem de mevcut şehirlerde çok sayıda cami, han, hamam, bedesten, medrese, çeşme vs. inşa etmiştir. Klasik Osmanlı şehri cami eksenli gelişir. Merkezde cami etrafında han, hamam, bedesten gibi kamuya açık binalar inşa edilir ve şehir bu şekilde caminin etrafında gelişir. Osmanlı Dönemi Balkan şehirlerinin en önemli geçim kaynaklarından birisi daha çok tarımsal ürünlere dayalı yapılan ticarettir. Bu bağlamda bakıldığında Osmanlı İmparatorluğu tarımın gelişmesi için Balkanlar'a girdiği andan itibaren timar sistemini uygulayarak şehirlerin can damarı tarımın gelişmesine olanak sağlamıştır. Gelişmiş bir timar sistemine sahip olan Osmanlı İmparatorluğu bu sayede sağladığı güvenlik sistemi sayesinde güvenliği ve sürekli üretimi sağlayarak Balkan şehirlerinin ekonomik açıdan gelişmesine olanak sağlamıştır.

gece kitaplığı

www.gecekitapligi.com

/gecekitapligi /gecekitapligi /gecekitap

9 786051 805658

OSMANLI DÖNEMİ Balkan Şehirleri 2 Zafer GÖLEN Abidin TEMİZER gece kitaplığı

Editörler
Zafer GÖLEN & Abidin TEMİZER

OSMANLI DÖNEMİ

Balkan Şehirleri

2

gece kitaplığı

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki hâkimiyetinin sona ermesinden sonra milliyetçi fikirlerin de etkisiyle bir taraftan gelişen tarih yazıcılığı Osmanlı'nın söz konusu mirasını görmezden gelirken diğer taraftan milli hükümetler Osmanlı'dan kalan çok sayıda somut mirası yok ederek veya değiştirerek Osmanlı'nın izlerini ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Geldiğimiz noktada Osmanlı Devleti'nin inşa ettiği birçok mimari eserin yok edildiğini görmekle birlikte Osmanlı'dan kalma yerleşim yerlerinin de henüz tam olarak tespit edilemediğini, hatta bazılarının yok olduğunu görmekteyiz.

gece kitaplığı

OSMANLI DÖNEMİ

Balkan Şehirleri

2

Yayın Koordinatörü • Yaşar HIZ
Genel Yayın Yönetmeni • Aydın ŞİMŞEK
Editör • Prof. Dr. Zafer GÖLEN & Doç. Dr. Abidin TEMİZER
Kapak Tasarım • Esra YILDIZ
İç Tasarım • Prof. Dr. Hasan BABACAN & Yrd. Doç. Dr. Tuğrul ÖZCAN
Sosyal Medya • Büşra BÜYÜKDAĞ

İkinci Basım • © Ocak 2017 /ANKARA
ISBN • 978-605-180-565-8 (II. Cilt)

© copyright
Bu kitabın yayın hakkı Osmanlı Mirası ve Türk Kültürünü Araştırma Derneği'ne aittir. Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz. Yazıların her türlü hukuki sorumluluğu ilgili makalenin yazar/larına aittir.

Gece Kitaplığı
Adres: Korkut Reis Mh. Yeşilırmak Cd. 10 / B Demirtepe
Çankaya/ANKARA
Tel: 0312 384 80 40

web: www.gecekitapligi.com
e-posta: gecekitapligi@gmail.com

Baskı & Cilt
Son Çağ
İstanbul Caddesi İstanbul Çarşısı 48/48
İskitler/Ankara

Sertifika No: 25931
Tel: 0312 341 36 67

OSMANLI DÖNEMİ

Balkan Şehirleri

2

Editörler
Zafer GÖLEN & Abidin TEMİZER

gece kitaplığı

İÇİNDEKİLER / *CONTENTS*

KISALTMALAR / *ABBREVIATIONS /-XI-*
ÖN SÖZ / *PREFACE /-511-*
HAKEM KURULU / *REFEREE BOARD /-515-*

V. BÖLÜM /*CHAPTER V*
ŞEHİR VE EKONOMİK HAYAT / *CITY AND ECONOMIC LIFE*

Aurel MOTOTOLEA & Andreea ANDREI /-519-

Urban Structures and Commercial Life in Ottoman Dobrudja (16th – 18th Centuries)

Osmanlı Dobrucasında Kent Yapı ve Ticarî Hayat (16-18. Yüzyıllar)

Rahmi TEKİN /-569-

17. Yüzyılın İkinci Yarısında Mostar Şer'iyye Sicillerinde Tereke Kayıtları

The Heritage Records in Mostar Court Proceedings During the Second Half of the 17th Century

Hasan BABACAN /-603

19. Yüzyıl Ortalarında Kumanova'da Ekonomik Hayat ve Meslekler

Economic Life and Occupations in the mid-19th Century in Kumanova

Said OLGUN/-621-

19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kalkandelen'de Silah Üretimi

Arms Production in Tetovo in the Second Half of 19th Century

Melike KARABACAK /-643-

19. Yüzyıl sonundan 20. Yüzyıl Başına Selanik'in İşçi Kadınları

Woman Workers of Salonica from the Late 19th Century to the Early 20th Century

VI BÖLÜM /*CHAPTER VI*
ŞEHİR VE VAKIFLAR / *CITY AND WAQFS*

Miyase Koyuncu KAYA & Betül TEZCAN /-673-

19. Yüzyılda Varna Vakıfları: Savaşların Gölgesinde Hayırseverlik

Waqfs of Varna in the 19th Century: Philantrophy under the Shadow of Wars

Zeynel Abidin TÜRKOĞLU /-707-

1865-1885 Dönemi Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Sicillerinde Makedonya Vakıfları (Üsküp Örneği)

Land Registers at Foundations of Macedonia at Archive of General Directorate of Land Registry and Cadastre (1865-1885) (Example of Skopje)

Osman KÖKSAL /-719-

Osmanlı Şehrinin Kandilleri mi Sönüyor? 19. Yüzyıl Sonunda Selanik'te Maddi Müzâyaka İçerisine Düşen Bazı Vakıflar Üzerine Bir Değerlendirme

Are the Lights of Ottoman Cities Turning Off? An Analysis of Some Thessaloniki Waqfs in Financial Hardship at the end of 19th Century

VII. BÖLÜM /*CHAPTER VII*
ŞEHİR VE DİNÎ HAYAT / *CITY AND RELIGIOUS LIFE*

Aziz ALTI /-735-

Bulgaristan'daki Bektaşi Tekkeleri (17-18. Yüzyıllar)

Bektashi Lodges in Bulgaria (17th-18th Centuries)

Gülbadi ALAN & Mehtap DİNÇER /-757-

Amerikan Board Misyonerlerinin Samokov'daki Teşkilatlanma ve Çalışmaları

Organization and Work of the American Board Missionaries in Samokov

Metin AYIŞIĞI /-795-

Balkanlar'daki Gayrimüslim Miletlerin Kendi Dillerinde İbadet ve Eğitim Görmeleri Hususu ve Ulahlar

The Approach of About Non-Muslim Nations in the Balkans About Worship and Education in Their Own Language and Vlachs

19. YÜZYILDA VARNA VAKIFLARI: SAVAŞLARIN GÖLGESİNDE HAYIRSEVERLİK

Waqfs of Varna in 19th Century: Philantrophy under the Shadow of Wars

Miyase Koyuncu Kaya* **& Betül Tezcan****

Özet: Osmanlı şehirlerinin nüvesini oluşturan yapılar ya doğrudan ya da dolaylı yollardan vakıflarla bağlantılıdır. Dolayısıyla herhangi bir Osmanlı şehri incelenirken vakıfları göz ardı etmek mümkün değildir. Şehirlerin oluşum ve idâmesinde vakıfların etkin bir rolü vardır. Aynı zamanda şehirlerin sosyal ve ekonomik hayatı da vakıfların gelişimi, sürekliliği ya da değişimini etkilemiştir. Çalışmamızın amacı, şehirlerin maruz kaldığı ve birbiriyle bağlantılı askerî, sosyal ve iktisadî değişimlerin vakıflara etkisini 19. yüzyılda Varna örneğinde analiz etmektir. Balkan coğrafyasının önemli bir liman şehri olan Varna, söz konusu dönemde Osmanlı- Rus savaşlarının gölgesi altındadır. 1828-29 yılları Rus işgalini yaşayan şehir, yüzyılın ortalarında Kırım Savaşı'yla yurtlarından ayrılmak zorunda kalan Müslümanlara ev sahipliği yapmaya başlamıştır. Bu çalışmada, 1828-29 Rus istilası ve 1853-56 Kırım Savaşı sonrası Varna'da yaşanan sosyo-ekonomik değişim ve gelişmeler, vakıflara (vakıf kurma eğilimlerine, vakıf çeşitliliğine, vakıfların hayatiyetini devam ettirebilme kabiliyetine) etkileri çerçevesinde ele alınmıştır. Vakıf defterleri ve Tuna Vilayeti Salnameleri çalışmanın birincil kaynaklarındandır.

Anahtar Kelimeler: Varna, vakıf, hayırseverlik

Abstract: The constructions which constitute the core of Ottoman cities are directly or indirectly connected to waqfs. For this reason, it is impossible to ignore waqfs while examining an Ottoman city. While waqfs have an important role in the process of establishment and maintenance of cities, social and economical life of cities have also affected the improvement, sustainability or change of waqfs. The aim of our research is to analyze the influence of military, social and economical changes to which cities were exposed on waqfs through the sample of Varna roughly in 19th century. As an important port city of Balkan geography, Varna was under the shadow of Ottoman-Russian War at that time. The city was under Russian

* (Yrd. Doç. Dr.), Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/Türkiye, e-mail: mkkaya@ybu.edu.tr.
** (Arş. Gör.), Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/Türkiye, e-mail: btezcan@ybu.edu.tr.

occupation between the years of 1828-29 and started to host to the Muslims who were forced to leave their homelands because of Crimean War in the mid-century. In this research, the socio-economical changes and improvements of Varna after Ottoman-Russian War of 1828-9 and Crimean War of 1853-56 are examined within effects of wars on waqfs in terms of the tendency of establishing a waqf, the varieties of waqfs and sustainability of waqfs. Waqf registers and yearbooks of Tuna Province are primary sources of this study.

Keywords: Varna, Waqfs, Philantrophy

Giriş

19. yüzyıl Varna şehrinin siyasi, sosyal, iktisadi ve kültürel kısacası her yönüyle değişime uğradığı bir dönemdir.[1] Şehir, Osmanlı-Rus savaşlarının gölgesinde ve ağırlığı altında fiziki olarak önce yıkıma, sonrasında da özellikle Osmanlı Devleti eliyle yeniden yapılanmaya şahitlik etmektedir. Yüzyılın başlarında Varna, Rus istilasına maruz kalmıştır. 1853-4 Kırım Savaşı sırasında ise Avrupa'dan gelen askerlere ev sahipliği yaparken kolera ve yangın afetleriyle boğuşmuş ve karantina sessizliğine de bürünmüştür. Aynı yıllarda Avrupa ülkelerinin ucuz hammadde arayışlarının tezahürü olarak Varna, tüccarların Balkan ürünlerine geçiş güzergâhı görevi yapmıştır. Avrupalı tüccarların işlerini takip amacıyla ilgili devletlerin kurdukları konsolosluklar Varna'nın sosyal yapısını da çeşitlendirmiştir.[2] 1828-9, 1853-4, 1877-8 savaş dö-

[1] 19. yüzyılda Varna'nın bütüncül bir tarihi için bkz., M. Koyuncu Kaya, "Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri: Varna (1774-1878)", *Turkish Studies- International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C.X, S.1, Kış 2010, s.384-5; Şehrin söz konusu dönemde nüfusu ve iktisadi yapısı için bkz., N. Ersoy Hacısalihoğlu, "XIX. Yüzyılda Liman Şehri Varna'da Nüfus Yapısı ve Ticaret", *Prof. Dr. Şevki Nezihi Aykut Armağanı*, ed. G. Sarıyıldız, N. Çiçek, İ. Keskin, S. Pamuk, İstanbul 2011, s. 97-114.

[2] Varna limanının yoğun bir şekilde yabancı tacirlerin de uğrak yeri haline gelmesi, 1774 Küçük Kaynarca antlaşması sonrasındadır. O tarihe kadar bir Türk gölü halindeki Karadeniz'in antlaşma ile yabancı ticarete açık hâle gelmesi, çeşitli Batı güçleri ile yapılan ticari antlaşmalar - özellikle 1838'de

nemleri Varna nüfus yapısının değişimi anlamına da gelmektedir. Savaşlar, Varna'yı telgraf ve demiryolu bağlantılarıyla daha ulaşılabilir kılmıştır. Varna'dan Anadolu'ya, Kafkaslardan Varna'ya, tekrar Varna'dan Anadolu'nun çeşitli şehirlerine zorunlu göçler hem şehrin hem de mukimlerinin geleceğini derinden etkileyen en önemli olaydır. Değişim, daha doğru ifade ile "zorunlu değişim", 19. yüzyıl Varna'sının kaderini belirlemiştir. Çalışmamız, "Varna'nın tecrübe ettiği zorunlu değişimin, şehrin belkemiğini oluşturan vakıflar üzerinde nasıl bir etkisi olmuştur" sorusuna cevap arama çabasının sonucudur. Odak noktamız, 1828-9 Rus istilası ve 1853-54 Kırım Savaşı sonrasında Varna'da vakfetme eylemi ve vakıflarla ilgili işlemlerdir. Varna'da 19. yüzyılda şu kadar vakıf yapı, şu kadar yeni vakıf, şu kadar devam eden vakıf faaliyetleri vardı gibi net ve kesin rakamlar vermek çok kolay değildir ama vakıf faaliyetleri örnekler üzerinde değerlendirilebilir.[3] Gerek Tuna Vilayeti salnameleri gerek Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin çeşitli fonları, vakıfların ilgi alanımıza giren dönemiyle alakalı bilgi edinmemizi ve durumları hakkında yorum ve analiz yapmamızı sağlayacak veriler sunmaktadır. Ancak çalışmamız, niceliksel olarak Varna vakıflarını bir bütün olarak ortaya koyma iddiasında değildir.

İngiltere ile imzalanan Baltalimanı Anlaşması- Boğazlar yoluyla Karadeniz'de yabancı tacirlerin faaliyetlerini artırmalarına yol açmıştır. Bkz., S. Ivanova, "Warna", *Encyclopaedia of Islam (EI)*, new ed., C.XI, Leiden Brill 2002, s.149. 1841 yılı itibariyle Varna'da 14 Avrupa ülkesi konsolosluğu mevcuttur, buharlı gemiler limana demir atmaya başlamıştır. Kanitz, 1872 itibariyle 13 konsolosluk olduğunu ifade eder. F. Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan Historisch- Geographisch-Ethnographische Reisestudien aus den Jahren (1860-78)*, Hermann Fries, Leipzig 1879, s.189.

[3] Bulgaristan'ın farklı şehirlerinde yine bu döneme ait vakıf çalışmalarına örnek olarak bkz. Meral Bayrak Ferlibaş, "Rusçuk'ta Kaybolmuş Osmanlı Mirası: Vakıflar", *Belleten*, Aralık 2015, C. LXXXIX, S. 286, s. 931-978; Ahmet Köç, "1828-1829 Rus İşgali Sonrasında Silistre Vakıflarının Vaziyeti", *Vakıflar Dergisi*, S. 43, s.59-76.

Osmanlı, bir vakıf medeniyetidir ve Osmanlı hâkimiyetine giren şehirler varlığını vakıfların hayatiyetine ve sürekliliğine borçludur. Varna[4], 14. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıl sonlarına kadar beş yüz yıla yakın bir süre Osmanlı idaresi altında kalmıştır. Varna, diğer Osmanlı şehirleri gibi vakıflarla var olmuş, hayat bulmuş ve "Balkanlar'da bir Osmanlı şehri" hüviyetini yüzyıllar boyunca taşımıştır. Varna örneğinde, vakıflar, Osmanlı devlet ve toplumunun birlikte yaşattığı bir Osmanlı müessesidir. Vakıfları, sadece bir şehri ihya eden kurumlar olarak görmek, "Osmanlı vakıf medeniyeti" ifadesini kısırlaştırmak anlamına da gelir. Zira bir coğrafi, idari bütün – köy, kasaba, şehir gibi- içinde kalmayan vakıflarla tüm Osmanlı topraklarında bağlantı ağları örülmüştür. Aslında vakıflar, bir nevi imparatorluk çapında sosyal ve iktisadi entegrasyonu sağlayan araçlardır. Örneğin, İstanbul'daki bir vakıf hayatiyetini, hizmet sunabilme kapasitesini Varna'daki bir köyden elde edilecek gelirlere borçludur. Yine Varna'da Nakşibendi tarikatı mensuplarını çatısı altında toplayan bir tekkenin varlığını devam ettirmesinde bir Osmanlı kadının belki de cebindeki tek sermayesi olan üç beş kuruşun payı vardır. Şumnu'daki bir dükkânın geliri, Varna'da bir cami imamının maaşını karşılamaktadır.

1. 19. Yüzyıl Öncesi Vakıflar ve Varna

Osmanlı döneminde şehir merkezlerine cami-mescit, tekke-zaviye ve türbe gibi dini yapılar; han, bedesten, kervansaray, arasta ve çarşı gibi ticari yapılar; imaret, hamam, köprü, su kemeri, çeşme ve saat kulesi gibi sosyal yapılar; mektep, medrese ve kütüphane gibi eğitim merkezleri; kale, kuleocak, burç ve tabyalar gibi askeri yapılar inşa edilmiştir. [5]

[4] Bir Bulgar limanı olan Varna, bir dizi mücadele sonucunda I. Bayezid döneminde ancak Vidin, Niğbolu ve Silistre kalelerinin zaptı ve Bulgaristan'ın ilhakı neticesinde 1393'te bir Türk şehir ve kalesi olmuştur. T. Gökbilgin, "Varna", *İ.A.*, C. XIII, İstanbul 1986, s. 210.

[5] *Balkan Türkleri*, Asam Yayınları, Ankara 2003, s.193.

Kale dışında Varna şehri, Osmanlı fethiyle birlikte vakıf binalarıyla gelişmiştir.[6] Varna, Sultan Süleyman devrinde İbrahim Paşa (Pargalı) sadrazamlığı dönemine ait [7] 1529 tarihli "Rumeli'de vâki olan şehirler ve kasabalar" başlıklı vesikada Silistre livasına bağlı bir şehir ve İstanbul'daki Sultan Selim Vakfı[8] olarak gösterilmektedir.[9] O tarihlere ait bir tahrir defterine göre, şehirde bu evkafa bağlı 29 hane Müslüman cemaati, 27 hane Varna gebran müsellem cemaati ve 24 hane de

[6] E. Hakkı Ayverdi'nin kayıtlarına göre ise Varna şehrinde; zaviyesiyle birlikte Abdurrahman Efendi Camii, Akbayır Mahallesi'nde Ahmet Paşa Camii, Alaaddin Cündi Camii, Atîk Camii (Eski Cami) Mehmet Çavuş Camii, Bedreddin Efendi- Debbağhane Camii, Çarşı Camii, Çavuşzade Camii, çarşı içinde Eyyubzade Mehmet Çavuş Camii, Hacı Ali Camii, Hayriye Camii, Kale Camii, Kavaklı Cami, Karamanîzâde Hacı Ali Mescidi, Kalender Hoca Mescidi, Kazancılar Mescidi, Kürd Ali Efendi- Teşvikiye Camii, Küçük Hoca Mescidi, Mehmet Ağa Mescidi, Osman Paşa Camii, Piri Paşa Camii, Subh-şah Hatun binti Kurd Efendi Camii, Seyyid Mehmet Efendi Camii, Siyami Efendi Mescidi, Şaban Efendi Camii ve Tekye Camii olmak üzere 24 cami ve mescit vardır. E. Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, IV* (4,5,6,. kitap, Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk), İstanbul Fetih Cemiyeti, 2. baskı İstanbul 2000, s.122-123.

[7] T. Gökbilgin, 1956 yılında Belleten'de yayımlanan makalesinde belgeye kesin bir tarih vermekten imtina ederek tahmini olarak 1526-28 olabilir şeklinde bir açıklama yapar. Bkz., T. Gökbilgin, "Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları", *Belleten*, C. XX, S. 78, 1956 Nisan, s. 255. Ancak 1986 yılında İslam Ansiklopedisine yazdığı "Varna" maddesinde belgenin tarihini sarih bir şekilde 1529 olarak kaydeder. Bkz., T. Gökbilgin, "Varna", *İ.A.*, C. XIII, İstanbul 1986, s. 210-214.

[8] İ. Aydın Yüksel, "Sultan Selim Camii ve Külliyesi", *D.İ.A.*, C.XXXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, 37: 513-516. "… *Kaza-i Varna tevabiinden Subaşı demekle maruf karyede mütemekkin olan reaya ziraat ve zapt ettikleri tarlalardır… Geyikçiler nam karyede Yörükeli köyü, Karye-i Üveys Çelebi, karye-i İsakuyusu, karye-i Çakırcı, karye-i Kasablu, Karye-i Sinanoğlu kuyusu, Karye-i Yunusçe, Karye-i Ortakuyu, Yılanlık nam karye, Kılıççı kuyusu nam karye …*" gibi köylerdeki sınırları belli çok sayıda tarla vakfa aittir. VGMA, Sultan Selim Vakfiyesi, Kasa 182 K, sureti nr. 2136, s. 147-204. 14 Ramazan 964/ 11 Temmuz 1557.

[9] *Rum-İlinde Vâki' Olan Şehirler ve Kasabalar Defteridir. Der Livâ-i Silistre Nefs-i Varna, vakf-ı câmi-i Sultan Selim Han, hâsıl 61.134.* (Topkapı Sarayı Arşivi D. 9578, nakleden T. Gökbilgin, "Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları", *Belleten*, C. XX, S. 78, 1956 Nisan, s. 247-294.

reaya cemaati vardır. Varna merkez, 31 köy ve 9 mezreadan oluşan evkaf gelirleri, toplamın yaklaşık % 18'idir. Evkaf gelirleri büyüklük itibariyle padişah hasları ile zaim ve sipahi tımarlarının ardından üçüncü sıradadır. [10] H. 1006 (1597-1598) tarihli Silistre Livası Vakıf Defteri'ndeki veriler, Varna'nın vakıf gelirlerini, toplamın % 44'ü olarak verir. Silistre livasının diğer kazalarına göre Varna farklı bir durum arz eder. Genelde kazalarda dirlik gelirleri ile vakıf gelirleri arasında ciddi farklar olmasına rağmen Varna açısından ciddi farklılık söz konusu değildir. [11] Silistre Livasının ikinci büyük kazası olan Varna, vakıf gelirleri açısından sancak nezdinde ilk sıradadır. Bu gelirin büyük kısmını "resm-i dönüm-i bağatı gebrân" yani bağlık vergisi teşkil eder. Diğer vergileri; *ispençe-i gebran, öşr-i besâtin (bostan öşrü), bac-ı seyyah, bac-ı araba ve kereste ve bac-ı oflamur ve bac-ı mahi maa bac-ı kapan*[12] gibi daha ziyade ticarete yönelik kalemlerdir.

16. yüzyıl itibariyle Varna büyük ölçüde Müslüman nüfusa sahip bir şehirdir.[13] Bu yüzyılda göze çarpan vakıflar,

---

[10] Varna gelirleri pâdişâh hasları (242.833), mirliva hasları (33 köy, 35.556 akça), zaim ve sipahi tımarları (152 köy, 81 mezrea, 178.235 akça), bâzdâr tımarları (2 köy, 749 akça), Varna, Hırsova kaleleri müstahfızan timarı (14 köy, 18.616 akça), evkaf (nefs-i Varna ve 31 köy, 9 mezrea, 102.169 akça) için ayrılmıştır. *370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937/1530) II: Çirmen, Müsellemân-ı Kızılca, Silistre, Kefe, Niğbolu ve Vidin Livâları, Çirmen ve Vize Müsellemleri, Yörük ve Tatar Cemâatleri ile Voynugân-ı Istabl-ı Âmire ve Kıbtiyân-ı Vilâyet-i Rûm-ili*: Dizin ve tıpkıbasım, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2002, s. 40; Ayrıca T. Gökbilgin, "Varna", s. 213.

[11] A. Cebeci'ye göre, sancağın dirlik gelirlerinin yüksek oluşu, stratejik öneme haiz bölgedeki zengin tımarların fazlalığından kaynaklanmaktadır. Zamanla vakıf arazilerinin çoğalması, tımarların azalmasına ve dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde ordunun temeli olan tımar erbabının azalması neden olmuştur. Bu durum üzerine Fatih Sultan Mehmed döneminde ve 17. yüzyılda olduğu gibi devlet adamları, vakıf arazilerini dönüştürme suretiyle tedbirler alma yönelmişlerdir. A. Cebeci, "Silistre Sancağı Vakıfları ve H. 1006 (1597-1598) Tarihli Silistre Livası Vakıf Defteri (No: 561)". *Vakıflar Dergisi,* S.20, 1988, s. 456.

[12] A. Cebeci, a.g.m., s. 458.

[13] Varna nahiyesi tüm köy ve kasabalarıyla birlikte 53.655 nüfusa sahiptir. Nüfusun % 74'ü Müslüman, %26'sı ise gayrimüslimdir. M. İlhan, "Varna

Davud Paşa Vakfı (Mes'udlu Mezreası) ve Pîrî Mehmed Paşa Vakfı'dır.[14] Eski sadrazamlardan olan Davud Paşa'nın hayratını finanse etmek için vakfettiği gelirler arasında Varna'daki üç köyün vergisi de vardır. Varna'da cami ve hamamıyla bilinen Pîrî Mehmed Paşa, Varna'daki hamamın yıllık geliri olan 11 bin akçeyi, buzhanesinin 3 yıllık geliri olan 13 bin akçeyi, 6 fırınının yıllık toplam 530 akçelik gelirini ve 5 dükkânının yıllık 380 akçe tutarındaki gelirini Silivri'deki imaretine vakfetmiştir. Varna'nın bazı köylerinin vergileri, Sultan II. Selim (1566-1574)'in İstanbul ve Edirne'deki hayratının gelirleri arasındadır. Varna'nın bilhassa ticari faaliyetler üzerinden sağladığı gelirler, Osmanlı coğrafyasının farklı yerlerindeki vakıfları beslerken, şehir 16. yüzyıl sonu itibariyle de 67'si cami ve mescit, 2'si medrese, 8'i mektep ve muallimler, 4'ü zaviyeler, 11'i hatim ve dua okunması, 7'si çeşme-pınar bakımı, biri köprü ve biri imaret için olmak üzere toplam 196 vakfa ev sahipliği yapmaktadır. Hem şehre hem de şehrin sınırlarının ötesine vakfiye şartları bağlamında; yıllık 144.570 akçe gelir sağlayacak şekilde toplam 963.830 akçenin yanında 74 dükkân, 19 mahzen, 2 arsa, 1 pazaryeri, 9 ev, 18 hücre, 5 bağ ve bahçe, 1 hamam, 10 fırın, 16 değirmen, 1 buzhane vakfedilmiştir.[15] Hem nakit para miktarı hem de gayrimenkullerin değerleri dikkate alındığında vakfetme yoluyla iktisadi anlamda gönüllü bir gelir paylaşımının olduğunu söylemek mümkündür.

17. yüzyıl için Evliya Çelebi'yi kaynak olarak aldığımızda Varna'nın yine Müslüman kimliği ve vakıf yapıları ön plana çıkmaktadır.[16] Şehirde iskele başında Emir Efendi Camii, Yeni Camii, Debbağhane Camii, Müstecib Efendi Camii,

---

at the end of the Sixteenth Century: Tımar Holdings and Population", *Romano- Turcica I*, ISIS, Istanbul 2003, s.58.

[14] T. Gökbilgin, a.g.m., s. 212.

[15] A. Cebeci, a.g.m., s. 461.

[16] Evliya Çelebi'ye göre de şehirde dört bin kadar ayan ve kibar evleri ve toplam yedi Müslüman, beş de Rum, Yahudi ve Ermeni mahallesi mevcuttur. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 5. Kitap, hz. Y. Dağlı, S.A. Kahraman, İ.Sezgin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s.49.

Şebşah[17] Kadın Camii gibi büyük camiler ve Piri Paşa Hamamı, iskele başında Boğdan Beyi Çeşmesi ve Devna Nehri kıyısında mesirelik alanda bir namazgâh vardır.[18]Tuncer Baykara'nın Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde kayıtlı Rumeli kazaskerlerine ait hükümlerin özetlerinin yer aldığı bir defterden yola çıkarak hazırladığı çalışmaya göre; Varna' da 17. yy sonu 18. yy başlarında 15 cami, 10 kadar mescit ve çok sayıda tekke ve zaviye ve mektep mevcuttur. Camiler; Debbağhane Mahallesi'nde Bedreddin Camii, Mehmed Çavuş tarafından bina edilen ama sık sık farklı kimseler tarafından da yenilenen ve çeşitli vakıflarla ihya edilen Cami-i Atik, Tabakhane Camii, Sofu Cengi Hızır Camii, Alaaddin Camii, Kurd[19] Efendi Camii, Seyyid Mehmed Efendi Camii, Eyyubzade Mehmed Çavuş Camii, Hasan Camii, Emir Efendi Camii, mütevellisi Kaya Hatun olan ve muhtemelen önceden mescit olan Hacı Hasan Mahallesi'ndeki Subh-Şah Hatun Camii, tek bir kayıt olduğundan varlığı şüpheli Saime Hatun Camii, Debbağhane Mahallesi'nde Yahya Efendi tarafından bina edilen mescide minber konulmasıyla yapılan Mirza Mustafa Efendi Camii, yine mescitten dönüştürülen Çavuşzade Camii. Defterde adı zikredilen mescitler ise Siyami Efendi Mescidi, Hacı İbrahim Mescidi, Ahmed Paşa Mescidi, Kalender Hoca Mescidi, Hacı Hasan Mescidi, Karamanlı Mescidi, Şaban Efendi Mescidi ve Çavuşzade Mescidi'dir. Mescitten, camiye dönüştürülen ibadethaneler, Müslüman nüfusta artışla paralel bir gelişmedir. Bir medresenin varlığı hakkında bilgi sahibi olamasak da defterden Abdurrahman Efendi Mektebi, Kalender Hoca Mektebi ve Kamer Hatun Mektebi'nin varlıkları bilinmektedir. Şehrin tekke ve zaviyeleri 17-18. yüzyıllarda oldukça faaldir. Anadolu'dan gelip giden şeyhlerle canlı bir tekke hayatı vardır. Hacı Yazıcı Zaviyesi, Halvetiye Tekkesi ve Pirkan (Bircan) Baba Zaviyesi, görev değişiklikleri ve yeni atamalar münasebetiyle kayıt altına alınanlardır.

---

[17] Subh-şah Kadın Camii.
[18] Evliya Çelebi, *a.g.e*, 5. Kitap, s.51-52.
[19] Kaynaklarda kimi zaman Kurd, kimi zaman da Kürd ibaresi geçmektedir.

2. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Varna ve Vakıflar

Varna şehrinin 19. yüzyılda tanık olduğu ilk önemli olay, 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'dır.[20] 19. yüzyıl başlarında Balkan topraklarını karmaşa ortamına sürükleyen Yunan isyanlarının Osmanlı idaresince bastırılma şeklini bahane eden Rusya'nın başını çektiği müttefik devletler (İngiltere ve Fransa), bağımsız Yunanistan'ın kurulması yönünde hükümler içeren Londra Antlaşmasını Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmek istemiş ancak Osmanlı Devleti, bunu içişlerine müdahale saymıştır. Olaylar müttefik donanmasının Navarin'de (1827) Osmanlı gemisini batırmasıyla savaşa doğru sürüklenmiş ve nihayetinde Rusya, Nisan 1828'de Osmanlı Devleti'ne savaş açmıştır.[21] O savaşın seyri, Osmanlı ordusunun İstanbul'dan geç ayrılması ve ağır hareket etmesi sebebiyle Ruslara karşı bir savunma şeklinde gerçekleşmiştir.[22] Varna, Rusların Balkanlar'ı aşması için takip edebilecekleri en önemli güzergâhtadır. Şehir, Osmanlı payitahtına giden en kısa yolun kilit noktasıdır ve Rus ordusuna bir tarafını denizden takviye imkânı da sunmaktadır.[23] Ruslar, karadan on sekiz bin asker, denizden de yirmi dört kıta savaş gemisini Varna'ya sevk etmiştir. Varna'da hem Osmanlı hem de Rus kuvvetleri sürekli

---

[20] 1828-29 Osmanlı-Rus savaşı, Rusların Bulgarlarla yakın temas kurmaları ve onları tanımaları açısından bir dönüm noktasıdır. Ruslar, Balkanlar'da kendilerine yakın bir dil konuşan Bulgar topluluğunu görünce, onları daha iyi tanımayı ve aralarındaki ilişkileri geliştirmeyi düşündüler. Şark meselesinin bir parçası olarak Osmanlıları Balkanlar'dan atabilmek ve akabinde sıcak denizlere inebilmek için dinî, sosyal ve kültürel yapıları gereği Bulgarlar, bu yıllarda Ruslar için tarihi emellerini gerçekleştirebilecek önemli bir vasıta niteliğindedir. H. İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Eren Yay., İstanbul 1992, s.26; O. Köse, "Bulgaristan Emareti ve Türkler, 1878-1908", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, C. I, S. 2, Sonbahar 2006, s.240; Savaşın sosyal ve ekonomik etkileri için bkz., Tuğrul Özcan, *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2014.

[21] E. Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1970, s.116-118.

[22] H. Moltke, *1828 Seferi (Bulgarya ve Rumeli'de Ruslar)*, Çev. A. Rasim ve Muammer, Askeri Matbaa, İstanbul 1932, s.18.

[23] H. Moltke, *a.g.e.,* s.47.

takviyelerle savaşı sürdürmüştür. Varna Kalesi, ilk gün kuşatmadan sonra 89 gün ve düzenli kuşatmadan sonra 70 gün ve ilk gediğin geçilmesinden sonra 27 gün direnmiştir.[24] Rus donanmasına karşılık verecek bir donanma temin edilemeyince 13 Ekim 1828 tarihinde Ruslar Varna kalesini savaşmaksızın istila etmiştir.[25] Kısa bir süre sonra Eylül 1829'da Varna, Edirne Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti'ne iade edilmiştir.[26]

Rus kuşatması sonrasında Varna'da hasar görmeyen ev kalmamış, hepsi harabe yığını haline gelmiştir. Balkanlar'ın İstanbul'a gönderdiği ürünlerin de çıkış noktası ve Balkanlar'ın anahtarı olan Varna'nın tüm olanaklarını, Rus saldırıları silip süpürmüştür. Sayısız cami ve kilise harap olmuştur. Üç bin evden geriye orada burada dağınık şekilde bir kaç yüzü sağlam kalmıştır.[27] Viran bir şehrin ahalisinin çaresi, göç etmek olmuştur. Müslüman ahalinin hepsi göçe mecbur olup gücü yetenler Şumnu tarafına ve bir kısmı tüccar gemileriyle İstanbul'a gitmişlerdir.[28] Müslüman ahalinin yanı sıra Bulgarlar da Varna'dan göç etme yolunu seçmişlerdir. Ancak onların istikameti Rusya'ya doğrudur. 1829'da 70-80 bin Bulgar, Rus ordusunu takip ederek Beserabya'ya yerleşmişlerdir.[29]

---

[24] Moltke'ye göre, Varna müdafaası en muhteşem müdafaalar arasındadır ve kale surları dışındaki savaş sahasını teslim etmemeleri de dikkate değerdir. Ruslar da tüm olumsuz şartlara rağmen mücadele etmiştir. Moltke, *a.g.e.,* s.110-111.

[25] *Vakanüvis Ahmet Lütfî Efendi Tarihi*, C. II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s.347.

[26] M. Tayyip Gökbilgin, a.g.m., s.213.

[27] A. Slade, *Records of Travels in Turkey, Greece and of A Cruise in The Black Sea, with the captain Pasha, in the years 1829, 1830 and 1831*, C. I, Saunders and Otley, London 1832, s.500.

[28] Örneğin, Ruslar, bu ahalinin bir bölümünü öküz arabalarıyla Kamçı'ya götürmüşler, geri kalan 848 kişi ise üç Nemçe bandıralı gemiye bindirilerek Ahyolu'na gönderilmiştir. Ancak Osmanlı idaresi, muhtemelen askeri sebeplerle muhacirleri Ahyolu'nda karaya çıkarmamış, gemiler İstanbul'a çevrilmiştir. Muhacirler 19 Kasım 1828 tarihinde Galata limanına inmişlerdir. U. Gülsoy, "1828 Yılında İstanbul'a Getirilen Varnalı Muhacirler", *Tarih İncelemeleri Dergisi,* C. VI, 1992, s.250.

[29] T. Özcan, a.g.e., s. 210; H. İnalcık, "Bulgaria", *EI*, s.1304; 1861'de de on bin Bulgar, Kırım'a gitmiştir. O. Nuri Peremeci, Ruslar'ın bu savaştan sonra kuzey ve hatta güney Trakya'dan birçok Bulgar ve Gagavuzları alıp

Maddi varlıklarını ve nüfusunu kaybeden Varna'yı ihya etme faaliyetleri öncelikle devlet eliyle gerçekleştirilmiştir. 1830-1834 yılları arasında, Varna'da yıkılan askerî istihkâmlar ve surlar Sultan II. Mahmud (1808-1839)'un emriyle tekrar yapılmıştır. Rusya'ya ödemeye mecbur kalınan yüklü meblağa rağmen acilen harap mekânların tamiri ve yenilenmesi için çalışmalar başlatılırken öncelik şehrin güvenliği olduğundan ilk etapta kale yeni baştan tamir edilmiştir.[30] Bu kale, Varna mevkiine uygun tarzda olmak üzere ayrı bir planla yapılmıştır.[31] Sultan II. Mahmud, yapılan çalışmaları yerinde tetkik etmek, halkla temasa geçmek ve yaptığı yeniliklere kamuoyu oluşturmak gayesiyle yurt gezilerine çıkmış [32] ve üç gün kaldığı Varna'da yeni yaptırılan kışla, hastane ve demirhanenin açılışını yapmıştır. Teşrifiye Camii, zahire ambarı ve mühimmat ambarlarını tetkik etmiş; inşa olunan kale ve tabyaların her yerini detaylı incelemiştir. [33] Varna halkının zaruri ihtiyacına cevap olarak şehir içinde bir hamam, eski ka-

---

Beserabyaya götürüp, oraya yerleştirdiklerini ve bugün hala Beserabya'da yaşamakta olan Bulgarlar ve Gagavuzlar o zaman oraya götürülen muhacirlerin soyları olduğunu söyler. Ancak Rusların Balkanlar'dan alıp götürdükleri bu Bulgarların çoğu oralarda yaşayamamışlar ve dönmüşlerdir. Sultan II. Mahmud zamanında bu kişiler, Varna ve Pravadi kazasında boş kalmış, ahalisi kırılmış bir takım köylere yerleştirilmişlerdir. Varna kazasında Hızırca, Paşayiğit, Kozluca, Karahüseyin, Emreler, Dizdar, Acemler, Ruslar, Derbend köylerindeki Bulgarlar ve Pravadi kazasındaki Avren, Devne, Kutlubey, Ahırköyü, Yeniceköy, Vençen, Nevçe ve sair köyler Bulgarları gibi. Bkz., O. Nuri Peremeci, *Tuna Boyu Tarihi*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1947, s.183.

[30] *Varna kal'asında derdest olan asakir-i mansure kışlasının keşfi 820588; 1641 kese 88 küsur. Masarif-i mezkureye mahsuben verilen ale'l-hesab 50000; 100 kese. ; Dergâh-ı âli kapucubaşılarından Ahmed Tevfik Bey marifetiyle inşasına irade buyrulan Varna kal'ası istihkâmatı ve ebniyesinin keşfi 3512 kese, 53 küsur."* BOA, HH, 599, 20333, 29 Z 1247/30 Mayıs 1832.

[31] H. Moltke, *a.g.e.,* s.235.

[32] II. Mahmud'un Rumeli gezisi, maiyetinde bulunan Sahaflar Şeyhizade Mehmed Esad Efendi tarafından kaleme alınmıştır: *Ayâtü'l-Hayr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, n.319. Geziden kısa not ve haberler de Takvim-i Vakayi gazetesinde yayınlanmıştır.

[33] *Takvim-i Vakayi*, def'a 149, 25 RA 1253/29 Haziran 1839.

lede bir iki cami yaptırılması emrini vermiştir. Kiliselerin tamiri için Varna'lı Rumların istirhamları da dikkate alınmıştır.[34] Şehir, devlet desteğiyle adeta yeniden inşa edilmiş ve yine devletin en üst düzey idarecisinin bizzat denetim ve teftişinden de geçmiştir.

Devletin şehrin coğrafi konumunun önem ve hassasiyetine binaen istihkâma özel ihtimam gösterdiği açıktır. Şehrin yaşanabilir bir yer olması, ahalinin tervih-i ahvalleri için de gerekli düzenlemeler, inşa faaliyetleri yine devlet eliyle gerçekleştirilmiştir. Savaşın izlerini silme vazifesi, şehrini terk eden, kalmakla gitmek arasında kalan az sayıdaki Varnalı'dan ziyade devlete düşmüştür. Devletin yanı sıra hayırsever Osmanlı idarecileri de şehrin ihyası adına adeta vazife telakkisiyle vakıf faaliyetlerine girişmişlerdir. Öncelik tamamen yıkılan ibadethanelerin yeniden inşasıdır. Zira 1828-9 Rus işgali, büyük ölçüde şehrin kalbinin attığı merkezindeki camilerin tamamen yıkımına neden olmuştur. Söz konusu camilerden Kurd Ali Efendi Camii, arz-ı mahzar ile inşa edilmiş ve Sultan'ın Varna'yı ziyaretlerine atfen adı Teşrifiye[35] olmuştur.

Yıkılan camiler ve sonraki durumlarıyla ilgili en ayrıntılı bilgiyi 12 Eylül 1840 tarihinde teftiş göreviyle Varna'ya gelen Arif Hikmet Bey[36], kayıt altına almıştır. Kurd Ali Efendi- yeni adıyla Teşrifiye- Cami dışında 1828-9 Osmanlı Rus savaşında tamamen yıkılan camilerden olan Bedreddin

---

[34] *" Varna ahalisinin hamamları olmayub bu bâbda muzayaka çekdikleri mesmû'-ı âli buyrularak derûn-ı şehirde müceddeden bir hamam ve eski kal'a da bir aded cami'i şerif inşasına irâde buyrulduğu..."* BOA, *HH*, 949/40819; 29 Z 1253/26 Mart 1838.

[35] Ekrem H. Ayverdi, caminin adını Teşvikiye olarak kaydetmiştir. Caminin ihya kitabesi Ayıntâbi Aynî kaleminden "Arşa yazılsa sezâ aynî bu tarih-i tâm// Eydi Hân-ı Mahmud Varna'ya cami bina" şeklindedir. E. H.Ayverdi, *a.g.e.*, IV (4, 5, 6. kitap, Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk), 2. baskı, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 2000, s.122-123.

[36] BOA, *İrade Dâhiliye (İ.DH)*, 1059, 6 Rumeli Teftiş Defteri, vr. 6/b, nakleden Mahir Aydın, "Arif Hikmet Beyefendi'nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri", *Belleten*, Nisan 1992, C. LVI, S. 215, Ankara 1992, s.75.

Efendi Camii de Varna muhafızı olduğu esnada Dilâver Paşa tarafından yeniden bina edilip adı Hayriyye olarak anılmaya başlanmıştır. Camilere verilen yeni isimler, önceki isimleri gibi bânilerinin adları olmayıp daha ziyade "devlet" politikalarını vurgulamaktadır. Sultan Mahmud'un Varna'ya teşrif etmesi, Tanzimat Fermanı'nın ilanı gibi hayırlı olması temenni edilen devlet eksenli olaylara atıf yapılmaktadır. Devletin elinin doğrudan değdiği camii inşaları devletin bizzat kendisi ya da üst düzey bir görevlisince yerine getirildiğinde ismin de yenilenmesi devletin varlığına gönderme yapması açısından dikkate değerdir. Arif Hikmet Bey'in raporuna göre, aynı istilada tamamen yıkılan Cebehane önündeki Kale Camii de harabe bir haldedir ama içinde namaz kılınabilmektedir. Abdurrahman Efendi Camii ve Alaaddin Camii'ni yine bir hayırsever -Mirza Said Paşa- yeniden yaptırmıştır. Cami-i Atik de kale ile birlikte tamir edilmiştir. Çavuşzade Cami, kale binasıyla birlikte yıkılmış ve yeniden inşa edilmiştir. Hacı Ali Tekke Camii, Pinti İbrahim Ağa'nın vasiyeti üzerine üçte bir malından tamir edilmiştir. Kavaklı, Şaban Efendi, İnadiyye, Subhşah, Çarşı Camii, Babazade, Kalender Hoca Mescidi, Kazancılar, Osman Paşa Mescidi varlıklarını devam ettirmektedirler.[37] 16. yüzyılın önemli vakıf eserleri arasında yer alan Piri Paşa Camii de 1828-1829 Rus istilası sonucunda tamamen yıkılmıştır.[38] Rus istilası sadece cami gibi ibadethaneleri yıkmakla kalmamış, Varna'nın mezarlarını, çeşmelerini de tahrip etmiştir. Ruslar, mezar taşlarını ve kale kitabelerini[39] kendi ülkelerine taşımışlardır.

Yıkılan Bedreddin Efendi Camii'ni yeniden inşa ettiren sabık Varna sabık muhafızı Dilaver Paşa, 1836 yılındaki vak-

---

[37] Mahir Aydın, a.g.m., s.165.

[38] İ. Aydın Yüksel, "Bulgaristan'da Türk Vakıfları ve Vakıf Abideleri", *Vakıflar Dergisi*, S. 20, 1988, s.470.

[39] Rusların ülkelerine götürdüğü kale kitabeleriyle ilgili olarak bkz. S. Başol- K. İbrahimzade, "Rusya'nın Pavlosk Sarayı Müzesi'nde Bulunan Varna Kalesi Kitabeleri", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, v. 10/1, Winter 2015, s. 175-194.

fiyesinde Varna'da bulunan çok sayıda ev, dükkân ve mahzenleriyle[40] birlikte bir adet Beyzâvi Tefsirini de vakfetmiştir.[41] Paşa, dükkânların kiraya verilip elde edilecek gelirin belli bir nema üzerinden işletilmesini istemektedir. Beyzâvi Tefsiri'nin gelecek nesillere intikalini garanti almak üzere belde müftüsü marifetiyle emniyetli bir mahalde muhafaza edilmesini ve istifade edilmek istenildiğinde de yine maksimum ihtimamla hareket edilmesini şart koşmaktadır. Dilaver Paşa'nın vakfettiği gayrimenkullerden elde edilecek gelir, büyük ölçüde ihya ettirdiği ve adı artık Hayriyye olan caminin personel ve diğer giderlerini karşılamak içindir. Paşa, fiziki olarak bir yapıyı vücuda getirmekle yetinmeyip çeşitli mal varlıklarını vakfederek Hayriyye Camii'nin faaliyetlerini devam ettirebilmesi için gerekli tedbirler almıştır.

Yıkılan bir şehrin devlet ve üst düzey idarecilerin himayesine mazhar olması olağanüstü bir durum olmayabilir. Ancak uzun bir istila ve yıkımın ardından çok sayıda kimsenin terk etmek zorunda kaldığı bir şehirde kalanların ya da geri dönenlerin hayır faaliyetleri ve amaçları üzerinde durulması gereken bir mevzudur. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı yıkımının ardından 1850'lere kadar Varna'daki vakıf faaliyetleri, şehrin kültürel, sosyal ve manevi hayatının devamlılığının sağlanmasına yöneliktir. Değişen meblağlarda nakit para ya da gayrimenkul kiraları vakfedilirken ortaya konulan şartlar, camilerin, tekke ve zaviye gibi ibadethanelerin faaliyetlerini sürdürebilmesi isteğinin tezahürüdür. Örneğin, Kale Ma-

---

[40] *"...birbirine muttasıl iki bâb mülk menzil ve mekteb-i mezkûr altında iki bâb dükkân ve yine çarşıda birbirine muttasıl üç bâb dükkân, câmi mihrabı önünde bir bâb bakkal dükkânı, Emîr Efendi Câmii karşısında şadırvan çeşmesi havlusunda kâin müceddeden binâ olunan barutçu dükkânı, Kazgancılar Câmii havlusunda kezâlik sakf-ı vâhid tahtında birbirine muttasıl üç bâb terzi dükkânı, yine çarşıda Abdurrahim Ağa kahvesi kurbunda bir bâb boyacı dükkânı, Taşköprü kurbunda bir bâb kahve dükkânı, Atîk Han demekle ma'rûf han mahallinde müceddeden binâ ve inşâ olunan mahzenler, Tekye Câmii ittisâlinde kâin bir bâb kebîr mahzenini..."* VGMA, Defter nu: 580, s. 425, 17 Ramazan 1252/ 26 Aralık 1836.

[41] VGMA, Defter nu: 580, s.425-426, 17 Ramazan 1252/ 26 Aralık 1836.

hallesi'nden Aliş Ağa bin Ömer, yeni bir değirmen yaptırmıştır. Değirmen kirası üzerinden elde edilecek nema ile Teşrifiyye Cami personeline her yıl yirmi kile buğday alınmasını vakfiyesinde belirtmektedir.[42] Kale Mahallesi'nden El-Hac Memiş'in kızı Zeliha Hatun, %15 nema oranıyla gelir elde edilmesi üzere 1000 kuruşunu vakfetmiştir. Zeliha Hatun'un isteği, Sa'diyye[43] Tarikatı'nın öğretilerini benimseyen Şeyh Mehmed Efendi'nin tekkesinde beher sene Muharrem ayının onuncu günü aşure pişirilmesidir.[44] Aynı miktarda aynı nema oranıyla nakit parasını vakfeden Abdurrahman Efendi Mahallesi'nden Emetullah binti Ömer bin Abdullah da başka bir mahalledeki cami imamı ve müezzinin maaşlarının verilmesini şart koşmuştur.[45] Dilaver Paşa da, Hayriyye Camii'nde Şeyh Es-seyyid Celil Efendi'nin vakfiyede belirlenen günlerde vaaz vermesini, medresede Arapça ve Farsça öğretmesini ve Nakşibendi Tarikatı usulünce zikir meclislerinin oluşturulmasını vakfının şartları arasına almıştır.[46]

Abdurrahman Mahallesi sakinelerinden Emetullah binti Eyüb iki aded dükkânının yıllık 50'şer kuruştan 100 kuruş toplam kirasını ve nakit 1000 kuruşunu vakfetmiştir. Şehrin dört farklı camisinin – Baba Zave Mehmed Camii, Çavuş Camii, Abdurrahman Efendi Camii ve Kale Camii'in aydınlatması için gerekli mumlara 40 kuruş ayırırken yine camilerde devirhan, imam, müezzin gibi farklı görevler ifa edenlere de belirli miktar para ayırmıştır. Kutsal üç ayların başlangıcı olan Recep ayı, Emetullah Hatun için ayrı bir öneme haiz olmalı ki bu ayın başlangıcında yedi hatim okunmasını ve karşılığının da verilmesini istemektedir. Mahallede çeşmenin tamiri ve suyolcusunun ücretinin karşılanması da vakıf kurucusunun şartları arasındadır. Emetullah Hatun'un şartları/istek-

[42] VGMA, Defter nu: 4, s.8, 9 M 1259/ 9 Şubat 1843.
[43] Hür Mahmud Yücer, "Sa'diyye", *D.İ.A.* C. XXXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 410-413.
[44] VGMA, Defter nu: 4, s.8, 15 M 1259/ 15 Şubat 1843.
[45] VGMA, Defter nu: 25, s.8, 15 CA 1252/ 28 Ağustos 1836.
[46] VGMA, Defter nu: 580, s.425-426.

leri arasında en dikkat çekici olan ise vakfettiği dükkân ve nakitten gelecek gelir ile her yıl üç kurban alınıp Kurban Bayramında akrabalarının ruhları için kesilmesidir.[47]

1828-1829 Rus istilası, şehrin maddi varlığına ve dolayısıyla vakıf gayrimenkuller büyük zarar vermiştir. Ancak bu demek değildir ki daha önce kurulmuş vakıfların faaliyetleri sona ermiştir. Şehirde hayat zor da olsa devam ederken daha önceki tarihlerde kurulmuş vakıflar da faaliyetlerini sürdürmektedir. Subh-şah Hatun Camii'nin mahlûl olan hitabet görevine Salih Halife getirilirken[48], Debbağhane Mahallesinde bulunan Bedreddin Camii hatipliği de Ahmed bin Hasan'a tevcih edilmiştir. Bedreddin Camii daha önce zikredildiği üzere Rus istilasında tamamen yıkılmış ve Dilaver Paşa tarafından ihya edilmiştir. Bu camiin imamet ve hitabet vazifesi giderleri, Çavuşzade Evkafı'na ait Devna Nehri üzerinde bulunan iki göz âsiyab gallesinden yıllık on kile buğdaydır ve vakıflar arasında da gelir-gider paylaşımına bir misaldir. Bedreddin Camii'ndeki değişim mecburidir, zira âdet olduğu üzere imamet, hitabet gibi vazifeler babadan oğula geçmektedir.[49] Ancak imamet ve hitabet vazifesini ifa eden kişi vefat ettiğinde iki oğlu da çok küçüktür. Halen okuma yazma bilmeyen iki kardeşten birisi asakir-i mansurede bulunmuş diğeri de rençberân taifesinden olduğundan imamet ve hitabet vazifelerine layık görülmemişlerdir. Yeni bir isme, eski adıyla Bedreddin Camii hitabet vazifesi tevcih edilmiştir.[50] Hayriyye Camii'nin giderleri, yukarıdaki gibi sadece farklı vakıflar ya da Dilaver Paşa'nın doğrudan bu camiye yönelik vakfıyla karşılanmamaktadır. Cami hademelerinin maaşlarına

---

[47] VGMA, Defter nu: 2, s.54.
[48] BOA, *HH*, 1629/66, 29 Z 1255/ 4 Mart 1840.
[49] Örneğin, Varna'nın Memisufiler Köyü'nde bulunan camiin hatibi Abdulbaki Halife vefat edince mahlûl olan hitabet vazifesi oğlu Mehmet Halife tevcih edilmiştir. BOA, *HH*, 1624/35, 8 Z 1255/ 12 Şubat 1840; Alaaddin Cündi Camii hitabet vazifesi, hatibin fevt olması üzerine oğluna tevcih edilmiştir. BOA, *CE*, 84/4163, 8 ZA 1260/ 19 Kasım 1844.
[50] BOA, *HH*, 1595/38, 8 C 1251/ 1 Ekim 1835.

Varna Gümrüğü'nden verilmek üzere[51] her sene biner kuruş olmak kaydıyla zam yapılması istenmektedir. [52]

Devlet, vakıfların gelirlerine dışarıdan müdahale edilmesi durumunda cezai müeyyide uygulamakta, yakından takip etmekte ve vakıfların gözetimi altında olduğunu hissettirmektedir.[53] Müftülerin vakıf mallarına müdahale etmesi, mülkiyete çevirmesi ihbarlar neticesinde ortaya çıkmaktadır. Varna Evkaf Müdürlüğü'ne yeni atanan Mustafa Vehbi, selefi Varna müftüsünün şehirdeki değirmen, hane, menzil, arsa ve arazi gibi gayrimenkulleri mahkemeden hüccet alarak mülkiyete çevirmiştir. [54] İlerleyen dönemlerde Varna Müftüsü Halil Efendi hakkında da Fatma Hanım'ın mütevelliyesi olduğu Çavuşzade Mehmed Ağa Vakfı'na ait iki değirmenin iki senelik hâsılatını zabt ettiği iddiası vardır.[55] Çavuşzade Mehmed (Cami-i Atik) Vakfı, emlakine çok sayıda müdahale, vakfiye şartlarının ihlaliyle gündemde olan bir vakıftır. Söz konusu hayrat, Varna'nın ileri gelen ailelerinden Çavuşzadeler tarafından kurulan ve nesiller boyu varlığı yeni eklemelerle devam ettirilen bir aile vakfıdır. Birbirine yakın yıllara ait elimizdeki üç vakfiyede de vakfedilen mülkler değişse de şartları muhafaza edilmiştir. Varna deniz kıyısına yakın mahallerde mahzen sahibi olan Çavuşzade Mehmed, kuvvetle muhtemeldir ki ticaretle iştigal etmektedir. Vakfettiği tüm gayrimenkuller, ticaret için kullanılan mekânlardır. Her üç vakfiyede de dedesi El-Hac Çavuş'un bina eylediği Cami-i Atik'te vaaz verecek şeyh, zâkir ve naathan gibi kimselere verilecek ücretlerin ödenmesi için ilgili gayrimenkullerinin mütevelli uhdesinde ecr-i misliyle kiraya verilmesini şart koşmaktadır. 1698 yılında Çavuşzade Mehmet bin İbrahim,

---

[51] BOA, *CE*, 370/18765, 21 ZA 1251/ 9 Mart 1836.
[52] BOA, *HH* 552/27250, 29 Z 1252/ 6 Nisan 1837.
[53]. "Pir Can Baba zaviyesi mahsulüne birkaç seneden beri el koyan kasaba sakinlerinden Mehmed Çavuş'un bulunduğu yerden alınıp başkente getirilmesi, kaçar ya da kaybolursa mallarının marifet-i şer ile satılıp kıymetinin zaviye mütevellisi tarafından vekiline teslim….". BOA, *CE* 398/20166, 29 Z 1255/4 Mart 1840
[54] BOA, *A.} MKT*. 160/5, 29 Z 1264/ 26 Kasım 1848.
[55] BOA, *A.} MKT.UM*, 517/87, 15 CA 1278/ 2 Aralık 1861.

Varna iskelesi yakınındaki on dört mahzenini[56], yaklaşık altı yıl sonra Çavuşzade Mehmed, Devna Gölü yakınlarındaki iki göz değirmenini[57] ve hemen bir yıl sonra da Varna İskelesi yakınında üç mahzen ve üzerindeki bir kahvehanesini vakfetmiştir. [58] Üç vakfiyede de en mühim değişiklik vakfedilen bu gayrimenkullerdir. Camideki vazifelilere verilecek ücretler konusunda farklılıklar olsa da vakfın aslı yani tevliyetin aile üyelerinde kalması konusundaki sıkı tembih, adeta ilk vakfiyeden kopya edilerek kaydedilmiştir. Çavuşzade Mehmet'in şeyhten, naathandan beklentisi de çok mütevazıdır: teker teker adlarını saydığı aile bireyleri için İhlâs suresinin okunması. Çavuşzade Mehmed'in vakfettiği gayrimenkullerin değeri ve onlardan elde edilecek kira ile gider kaleminde yer verdiği cami görevlilerine ayrılan ücretler arasındaki fark yadsınamayacak ölçüdedir. Gelir- gider dengesinde giderler cüz'i kalmaktadır. Tüm bunlar, vâkıfın asıl amacının ne olduğu sorusunu akla getirir. Vakfiyelerdeki en detaylı bölüm, tevliyet ve vakfın muhasebesi meselesidir. Vâkıfın, asıl niyetinin gayrimenkullerinin aile elinde kalmasını temin etme çabası olduğu söylenebilir.

19. yüzyıla gelindiğinde vakıf, Cami-i Atik'in giderlerini karşılamaya devam etmektedir[59] ama sık sık dışarıdan tecavüzlere maruz kalmaktadır. Mütevellisinin o dönemde bir hanım olmasının[60], vakfa müdahaleyi kolaylaştırıp kolaylaştırmadığına dair kesin bir şey söylemek zordur. Durumun resmî makamlara yansıması, mütevelliyenin vakfı koruma çabası olarak da yorumlanabilir. Vakıfla ilgili problemler, gerek dükkân[61] gerekse değirmenlerin[62] mütevelliyenin izin ve rı-

[56] VGMA, Defter nu: 742, s.115.
[57] VGMA, Defter nu: 742, s.117-118, evâil-i Muharrem 1115/17-30 Mayıs 1703.
[58] VGMA, Defter nu: 742, s.118-9, 23 Safer 1116/ 27 Haziran 1704.
[59] VGMA, Defter nu.1175, s.11, 13 R 1233/20 Şubat 1818.
[60] BOA, *MVL*, 438/30, 27 N 1280/6 Mart 1864; BOA, *MVL* 506/85, 2 CA 1283/12 Eylül 1866.
[61] BOA, *MVL*, 1016/55, 29 M 1282/ 24 Haziran 1865.
[62] BOA, *MVL* 977/15, 1 Z 1280/8 Mayıs 1864.

zası alınmaksızın icareteyn usulü ile kiraya verilmesidir. Vakfiyede kiralama türü açıkça belirtilmemiş ama ecr-i misliyle mütevelli uhdesinde kiralama işleminin gerçekleştirilmesi vurgulanmıştır. Mütevelliye Fatıma Hanım, icareteyn usulüne şiddetle karşı çıkarak daha önce olduğu üzere durumun düzeltilmesi ve vakıf gayrimenkullerinin icare-i vahide ile kiralanması için çaba harcamaktadır. İcareteyn usulü, kiracıya ömür boyu tasarruf hakkı verdiğinden bu hakkın miras yoluyla çocuklarına geçmesi de mümkündür. İcareteynle kiralanan bir gayrimenkul, zamanla Çavuşzade ailesi fertlerinin elinden çıkma tehlikesiyle karşı karşıyadır ki değirmenler bu yolla zapt edilmiş ancak Fatma Hanım'ın ısrarlı takibiyle tekrar vakfa geri döndürülmüştür.[63] İcareteyn usulüyle vakıf gayrimenkullerini tasarrufları altına alma çabaları başka örneklerde de karşımıza çıkmaktadır. Şerife Hatice'nin mütevelliyesi olduğu Seyyid Mehmed Çelebi Vakfı müsakkafatından Varna'nın Balçık kazasındaki Akpınar nehrinde kâin üç taşlı değirmen icare-i vahideli olduğu halde Rıza ve Hacı Mehmed isimli şahıslar icareteyne tahvil ettirmişlerdir. Her iki vakfın tevliyet vazifesi de hanımların elinde olması bir tesadüf olabilir ama müdahaleye açık görülen, bir şekilde idari anlamda zayıf gibi algılanan vakıfların gayrimenkullerini zapt etmenin yollarını arayanlar vardır. Bu kimseler için süresiz kiracılık, miras hakkı gibi hukuki açıdan da kiracının daha çok yanında olan bir kiralama şekli ve tarzı olan icareteyn uygun bir yol ve seçenektir. Ancak durum mahkemeye yansıdığında devlet, vakfın yanındadır ve ihkak-ı hak olunmasını emretmektedir. Vakfiye şartları hukuken bağlayıcı olduğundan dışarıdan isteyen kimsenin vakıf mülkler üzerinde farklı işlem türlerini tercih etme hakkı da hukuk önünde yoktur. İcareteynden doğan tasarruf hakları, zamanla vakıf mülkler üzerinde mülkiyet hakkı iddialarına temel oluşturacağından vakıfların kaynak kaybına sebebiyet vermesi hasebiyle hayati öneme haizdir.

[63] BOA, *MVL* 977/15, 1 Z 1280/8 Mayıs 1864; BOA, MVL 444/91, 1 M 1281/6 Haziran 1864.

Çavuşzade ailesi, Varna'da hayır faaliyetlerini yine büyük ölçüde kendi ticari gayrimenkulleri üzerinden edindikleri kazançla yürütmektedirler. Varna'nın öz kaynakları yine Varna'ya sarf edilmektedir. Vakıf ağlarıyla Varna'dan hâsıl olan vergileri, Varna dışındaki hayır faaliyetlerine ayıran selâtin ve ileri gelen kimselerin vakıfları arazi gelirleriyle dikkat çekicidir. Varna'da Sultan Selim Han Evkafı, İsmihan Sultan Evkafı[64], Şerif Halil Paşa Evkafı, Turgud Reis Evkafı bunlar arasındadır. Sultan Selim Han Evkafı, Varna'daki çok sayıda köyden elde edilen gelirleri İstanbul'daki vakfın camii ve medrese giderlerine ayırmıştır.[65] Vakfın kurulduğundan beri mevkufatı arasında bulunan arazilerin yanında, vakıf gayrimenkulleri arasına yeni eklenenler de vardır. Örneğin, Karantina müdürü Mustafa Ağa, bilâ-veled vefat ettiğinden İskele Caddesi'nde iki oda ve bir miktar sofası olan mağaza, vakfa verilmiş ve bir odası icareteyn usülü ile kiraya verilerek muaccelesinin yanı sıra yıllık elli kuruş icare-i müeccele vakıf gelirleri arasına katılmıştır.[66]

Vakıflara gelir sağlayan gayrimenkullerle ilgili ferağ, intikal gibi işlemler de vakıfların süreklilik arz eden gelirleri arasındadır. Varna, Mankalye ve Prevadi'de arazi-i mevkufe ve müsakkafatı bulunan Sultan Selim Han Vakfı, Hacı İbrahim Vakfı, Haremeyn-i muhteremeyn hazinesinden mazbut Abdülkadir Efendi Vakfı ve Halil Şerif Paşa Vakfı'nın[67], Eylül 1873'ten Aralık 1873'e kadar üç aylık dönemde yapılan ferağ ve intikal işlemlerinden giderler çıkarıldığında toplam 33277 kuruş 13 para nakit elde edilmiştir. Bu meblağda Varna merkezin payı ancak % 6 kadardır.[68] Fakat mesele, elde edilen

---

[64] İsmihan Sultan, II. Selim'in kızı, Sokullu Mehmed Paşa'nın eşidir.

[65] Sultan Selim Vakfı hududnamesi için bkz., "*Mahallinde koçanıyla kalacak ilmühaber cedvelidir*". VGMA, *EV.d.* 22204, 10 Şubat 1288/22 Şubat 1873.

[66] VGMA, *EV.d* 22575, s.50, Mart 1269/Mart-Nisan 1853.

[67] VGMA, Defter nr. 737, s. 115-119.

[68] *"... Varna ve tevâbiinde vâki evkâf-ı şerif müsakkafat ve arazilerinden 289 senesi Eylül ibtidasından sene-i mezkûre teşrinisani gayetine değin üç mah zarfında vukubulan ferağ ve intikalat ile baha-i varaka ve kalemiye hasılatı ber vech-i bâlâ 38 bin 165 kuruş 35 paraya baliğ olmuş ve meblağ-*

gelirin büyüklüğü ya da yüzdesel oranla şehrin payı değil, süreklilik arz eden farklı bir kalemin de vakıfları beslediğidir.

Halil Şerif Paşa'ya Varna'nın Karagöz Mezreası ve tevâbii mukataasından Padişah fermanı ile kendisine mülk olarak verilmiştir. Paşa, bu hisseden geliri – yani reayadan gelecek aşar ve diğer rüsumu- olan 50.041 akçe ile birlikte Varna'da çiftlik tabir olunur evini, 10 bin kuruş nakit parasını ve İstanbul Cerrahpaşa'daki birkaç odasını vakfetmiştir. [69] Varna köylüleri vergileri, İstanbul At Meydanındaki Fazlı Paşa Sarayı yakınlarındaki çeşmelerin giderlerini karşılamaya devam etmektedir. [70] Vakıfların iltizam usulüyle toplanan gelirlerinde aksaklıklar da vakidir. Sultan Selim Evkafı mukataasından olan Varna pazarı bac resmine el koyanlar gibi kimi zaman farklı kişiler ellerinde resmî belgelerle vakıf gelirleri üzerinde hak iddiasında bulunmaktadırlar.[71] Bu tür tecavüzler sadece vakfa zarar vermekle kalmayıp reayayı fazla tekâlif talebiyle rencide etmektedir.

Mimari faaliyetler, maddi anlamda ciddi paralara ihtiyaç duyulan hizmetlerdir ve sıradan halkın cami, medrese, mektep inşa ettirerek vakfetmesi kolay değildir. Varna'nın içinde bulunduğu sosyal ve iktisadi durum da ya varlıklı üst düzey devlet ricali ya da bizzat devletin eline, himayesine ih-

---

ı mezbureden ber muceb-i nizam aidat-ı muhasebeci ile hademesi mevcut bulunan tevliyet hisseleri olmak üzere 4bin 880 kuruş 22 para bi't-tenzîl baki 33 bin 277 kuruş 13 para nakden ve 1882 adet tapu ilm u kaydları merbûten takdim-i hazine-i celile kılınmış …" VGMA, *EV.d* 22907, s. 11-12, 23 CA 91/ 25 Haziran 90/8 Temmuz 1874.

[69] "*…Varna kazasında karye-i cedîde sınırı dâhilinde vâki' lede'l-ahâlî ve'l-cîrân ma'lûmu'l-hudûd dâhiliyesinde bir bâb kârgîr kal'a ve fevkānî üç bâb oda ve bir hamam ve kiler ve tahtânî bir bâb oda ve kebîr iki anbar ve bir mikdâr bağçe ve bi'r-i mâ [ve] havlı ve hâriciyyesinde tahtânî bir bâb oda ve ahır ve samanhâne ve bir göz değirmen ve havlı ve müştemilât-ı sâire ve edevât-ı ma'lûmeyi muhtevî çiftlik ta'bîr olunur menzili ve atyeb-i mâl ve enfes-i menâlimden dahi on bin guruş* VGMA, Defter nu: 737, s.115-119.

[70] BOA, *CE*, 616/31056, 29 Z 1255/ 4 Mart 1840.

[71] BOA, *CE*, 324/16472, 29 Z 1255/ 4 Mart 1840.

tiyacı gerektirir. Şehirde ulaşımı kolaylaştıracak bir köprü inşası zarureti doğmuş ve nehir üzerinde vaki değirmenlerin arasında bir köprü yapılmıştır. Ancak köprünün tamir ve termimi ve ayakta kalmasını sağlayacak bir vakıf yoktur. Çözüm yolu olarak köprü, Ustuyan isimli kimseye 6000 kuruş karşılığında altı seneliğine ihale edilmiştir.[72] Osmanlı topraklarında genelde vakıflar tarafından icra edilen hizmetler, vakıfların olmadığı durumlarda yukarıdaki örnekte olduğu gibi devlet tarafından çeşitli yöntemlerle giderilmeye çalışılmaktadır.

3. Kırım Savaşı'nın Varna Vakıflarına Yansıması

Yüzyılın ortalarında patlak veren Kırım Savaşı'nda (1853-55), Varna, müttefik ordularına üs vazifesi görmüştür. Şehir, Kırım Savaşı esnasında müttefiklerin ihtiyacını karşılamak üzere kurulan telgraf hattı ile de Osmanlı topraklarında bir ilke şahitlik etmiştir. Ancak Kırım Savaşı Varna için yine bir yıkım meydana getirmiştir. Varna'daki müttefik birlikler koleranın ağına düşerken Ruslar adına çalışan Rumlar tarafından çıkarıldığı düşünülen yangında (10 Ağustos 1854) müttefik birliklerin yiyecek-giyecek tedarikleri büyük zarar görmüş, şehir de birçok yapısını kaybetmiştir. Kırım Savaşı, Varna için ayrıca Kırım ve Kafkaslardan gelen göçmenler demektir. Şehrin Müslüman nüfusu günden güne artmış, şehirde göçmenler için ayrı köyler kurulmuştur.[73] Osmanlı idaresi, Bulgaristan'a 70 ya da 90 bin Çerkez ile yaklaşık 100 bin Tatar yerleştirmiştir.[74] Kırım taraflarından Osmanlı topraklarına yapılan göçlerde bazı göçmenler önce İstanbul'a getirilmiş, sonra Karadeniz limanlarına gönderilmiştir. Bazı göçmenler ise doğrudan Varna ya da Köstence gibi Tuna Vilayeti şehirlerine yerleştirilmiştir. Mayıs 1860 başlarında çok sayıda Tatar'ın Varna'ya ulaştığı bilinmektedir ancak bunların tamamının şehre yerleşip yerleşmediği kesin değildir. Varna'nın bu

---

[72] BOA, *A.}MKT. NZD*, 74/12, 24 CA 1269/ 5 Mart 1853.
[73] M. Koyuncu Kaya, a.g.m., s.384-5.
[74] H. İnalcık, "Bulgaria", *Encylopaedia of Islam*, C. I, E.J. Brill, Leiden 1960, s.1304.

durumda çoğu göçmen için geçici bir konaklama mekânı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.[75]

1828-1829 Rus istilası, Varna nüfusunu şehrin dışına iterken[76]; Kırım Savaşı, Varna'ya Müslüman nüfusu çeken bir etki yapmıştır. Artan nüfus ve demiryolunun inşası, yeni yerleşimlerin kurulmasını gerekli kılmıştır. Geçiş bölgesi olması hasebiyle bu yıllarda Varna'nın net nüfusunu tespit etmek oldukça güç görünmektedir. Kırım Savaşı sonrasında yeni kurulan köylerle şehrin nüfusu baskın bir şekilde Müslümanlar oluşturur. 1868 salnâmesine göre Varna nüfusunun yaklaşık %74'ü Müslümandır ve bu büyüklükle Varna, Tuna Vilayeti'nde ilk sırada yer alır.[77] Müslüman nüfus Kırım Savaşı sonrası giderek artmaktadır[78] ve 1874 sayımında Tuna Vilayeti toplamında Müslüman nüfusun artış gösterdiği gözlemlenmektedir. İdari bölge merkezi olarak Varna'nın bu sayımdaki verileri 1869 yılına yakındır.[79] 1874'te Varna merkezin nüfusu 1891 hane Müslüman (3844 nüfus) ve 999 hane gayrimüslim (1359 nüfus)'dir. Varna köylerinin bazıları homojen bazıları ise heterojen yapıdadır. Köyler arasında tamamen Müslüman nüfusu barındıranlar % 63 ile çoğunluğu oluştururken nüfusu tamamen gayri Müslim olan köylerin oranı

---

[75] 1859 yılı sonlarına ait bir belgede Varna kaymakamı, payitahttan, Varna'daki 12 bin göçmenin ihtiyaçlarının kış bastırmadan karşılanmasını talep etmektedir. Ancak on beş ay sonra aynı minvalde yapılan istekler, göçmenlerle ilgili Varna'daki durumun hiç de iç açıcı olmadığını ve değişmediğini göstermektedir. M. Pinson, "Ottoman Colonization of Crimean Tatars in Bulgaria, 1854-62", *VII. Türk Tarih Kongresi, 25-29 Eylül 1970*, C. II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1973, s.1040-1058.

[76] T. Özcan, *a.g.e.,* s. 211.

[77] K. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s.247.

[78] 1860 sonrası Tuna Vilayeti nüfusu için bkz., Aşkın Koyuncu, "Tuna Vilayetinde Nüfus ve Demografi (1864-1877)", *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. IX, S. 4, Bahar 2014, s. 675-737.

[79] *Salnâme-i Vilayet-i Tuna*, sene 1286/1869, defa 2, Tuna Vilayet Matbaası.

%17; hem Müslüman hem de gayri Müslim nüfusa sahip olanların oranı ise %20 civarındadır. [80] Göçmenler için oluşturulan köylerin nüfusu tamamen Müslüman'dır. Göçmen köyleri, Tatar Mahallesi ile birlikte mukimleri Çerkez göçmenler olan İskan Karyesi Muhacirin-i Çerakise, Aziziye Karyesi, Mustafa Beyler Karyesi, Ulahlar Karyesi, Abdi Karyesi Muhacirin-i Çerakise köyleridir. [81]

Osmanlı Devleti, Varna örneğinde Balkanlar'da göçmenleri, birlikte toplu olarak yaşayabilecekleri, yerli nüfustan ayrı yeni yerleşim birimlerine yerleştirmiştir. Devlet, göçmenlere hayvan vererek kendi geçimlerini sağlamaları için destek sağlamış ve onları hemen vergiye tabi tutmayarak belli bir ekonomik düzeye ulaşmalarına imkân tanımıştır.[82] Göçmenler için Varna merkezde de evler inşa edilmiş[83], kurulan mahallelerde yeni camiler inşa edilmiştir. Yeni ibadethanelerdeki vazifelilere Vakf-ı Hümayundan vazifeler tahsis edilmiştir.[84] Örneğin, Akyazılı Köyü yakınlarına 580 nüfusu barındıracak yüz hanelik yeni bir Çerkez köyü inşa edilmiştir. Köye yapılan camiye bayram ve Cuma namazlarının kılınabilmesi için minber konulmuş ve mektep de eklenmiştir. Camiye hatip, imam ve sıbyan mektebine muallim tayin edilmiştir.[85] Varna'lı muhacirler için yaptırılacak ev, mescit ve mektep

---

[80] *Salnâme* 1290/1874, def'a 6, Tuna Vilayet Matbaası, Rusçuk.

[81] Varna Kaymakamı'na gönderilen kayıttan Varna'ya üç yüz kadar Çerkes muhaciri geldiğini öğreniyoruz. Gelenler
Nemçe (Avusturya) posta vapuruyla gelmişlerdi. Bunlar Rum ili canibinde iskân ve ikamet etmek istediklerinden bu konuda gerekli tahkikin yapılması ve tayinat ve araba verilip verilmeyeceği konusunda ellerinde bir belge olmadığı bildirilmektedir. J. Akyüz, "Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Yolları", *Bilig,* S. 46, Yaz / 2008, s.50.

[82] M. Koyuncu Kaya, a.g.m., s.395.

[83] Örneğin, BOA, *MVL* 194/60, 2 M 1278/ 10 Temmuz 1861.

[84] Varna'da göçmenler için Mecidiyye Mahallesi kurulmuş, mahalleye bir cami ve mektep inşa edilmiştir. BOA, *CE*, 47/2325, 7 C 1277/ 21 Aralık 1860.

[85] BOA, *MVL* 947/54, 29 S 1278/ 5 Eylül 1861.

gibi yapıların masraflarının (2 yük 99 bin kuruş),Varna Malmüdürlüğü tarafından karşılanması kararı alınmıştır.[86] Varna'nın yeni sakinlerinin yerleştirilmesi sorunsuz olmamıştır. Yeni köyler ve mahalleler oluşturulurken arazinin ziraate uygun ve yerleşime elverişli olmalarına dikkat edilmiştir. Göçmen akını, şehrin kaldırabileceğinden daha yoğun ve süratli olduğundan kimi zaman geçici yerleşimler kalıcı hale dönüşmüş ama beraberinde bir takım sorunları da getirmiştir. 100 kadar Çerkez hanesi Akyazılı Sultan Zaviyesi'ne merbut arazi-yi mevkufeye yerleştirilmiştir. Aslında bu, geçici bir yerleşmedir ve vakıf mütevellisi, vakıf arazisinin boşaltılmasını istemektedir. Göçmen yerleşimi, vakıf arazisinin dışına da çıkmış, çalılıklar temizlenerek kullanım dışındaki yerlere de kaymıştır. Kalabalık bir nüfus söz konusudur ve onların iskânına uygun başka bir mahal de bulunamamıştır. Ancak vakfın iddiasına göre göçmenler vakfa ait ormanı da kesip ağaçlarını satarak vakfı zarara da uğratmışlardır. Tekke sakinleri, göçmenlerin kendilerine ödeme yapmalarını talep etmektedirler. Durum tahkik edilip bir heyet tarafından incelendiğinde ise şu netice ortaya çıkmıştır. Sekiz haneden oluşan tekke sakinleri yıllarca araziyi işlememiş, atıl kalan topraklar zamanla çalılık ve ormanlık alana dönüşmüştür. İki yıldan beri Çerkez muhacirler mamur evler yapmış, araziyi işler hale getirmiştir. Ancak henüz göçmenler vergiye tabi değildir. Onların tekrar yerlerinden edilmesi de mümkün değildir. Sorun, Çerkez göçmenlerin iskân edildikleri yerde ikametlerinin devam etmesi ve vergi vermeleri *iktiza ettiğinde aşarları doğruca tekke-i şerifeye aid ve raci' olacak* kararıyla çözülmüştür.[87]

---

[86] "*Varna'da iskanı mukarrer olan muhacirin için inşasına lüzum görülen hane ile mescit ve mektep ve saire masarıfı bulunan iki yük doksan dokuz bin bu kadar kuruşun sûret-i tediye ve tesviyesi hakkında Varna Sancağı meclisinden vürud eden mazbata ile…. meblağ-ı mezburun Varna sancağının yetmiş sekiz senesi varidatından Hazine-i Celileye irsali mukarrer olan ….*" BOA, *MVL* 954/71, 16 RA 1279/ 14 Eylül 1862.

[87] BOA, *MVL* 954/36, 9 RA 1279/ 4 Eylül 1862.

Şehrin mukimleri, hem yeni hem de geçmişte bina edilmiş ve varlığını devam ettiren bir dizi vakıf hayratından istifade etmektedir. Salnamelere yansıdığı şekliyle 1869 yılı itibariyle Varna'da 19 cami, 2714 ev, 730 dükkân, 246 mağaza, 14 han, 3 hamam, 4 değirmen, 53 fırın, 13 debbağhane, 53 meyhane, 3 karakol, 12 tophane ve tabya, 1 cephane, 1 telgrafhane, 1 fabrika, 1 kışla, 5 ambar, 1 hükümet konağı, 1 mahkeme, 1 gümrük, 1 saat kulesi, 11 medrese, 12 sıbyan mektebi, 1 tekke ve türbe, 12 kilise ve havra kaydedilmiştir.[88] 1872 Tuna Salnâmesi'nde ise Varna şehrinde 16 olmak üzere Varna sancağında isimleri belirtilmeyen toplam 54 cami tespit edilmiştir.[89] Ayverdi'nin isimlerini zikrettiği 5 medrese (Kurd Ali Medresesi, Piri Paşa Medresesi, Abdurrahman Efendi Mahallesi'nde Alaca Hasan bin Mustafa Efendi Medresesi, Hacı Şaban Efendi Medresesi, Seyyid Ahmet Efendi Medresesi) ile birlikte Varna merkezde 13 medrese vardır.[90] Aynı yıllıkta Varna'da bir tekkenin varlığı tespit edilirken Ayverdi, sancak genelini dikkate alarak Pir Can Baba Zaviyesi, Hacı Ahim Nakşibendi Tekyesi ve Hacı Yazıcı Zaviyesi ile birlikte beş tekke ve zaviyenin şehirde mevcut olduğundan bahseder.[91] Piri Paşa Mektebi ve Alaca Hasan Efendi Mektebi'yle birlikte şehirde bir rüşdiye, on iki de sıbyan mektebi mevcuttur.[92]

Yüklüce bir miktar masraf gerektiren yeni yerleşimlerin oluşturulması vazifesi doğrudan devletin uhdesindedir ve devlet de masrafları paylaştırma yolunu seçmektedir. Kimi zaman hazineye Varna'dan gelecek gelirin yerinde harcanmasını, kimi zaman selâtin vakıflarından bazı ibadethane vazifelilerinin ücretlerinin verilmesi, kimi zaman da köprü gibi işletme niteliğindeki yapıların masrafları için uzun vadeli ihaleler gerçekleştirilmiştir. Göçmen sayısının fazlalığı, Varna ahalisinin gücünün ötesinde bir sermayeyi gerektirmektedir

---

[88] *Salnâme-i Vilayet-i Tuna*, sene 1286, defa 2, Tuna Vilayet Matbaası, s.114.
[89] *Salnâme-i Tuna* 1289, s. 113.
[90] *Salnâme-i Tuna* 1289, s. 113.
[91] E. Hakkı Ayverdi, *a.g.e.* , s.123.
[92] *Salnâme-i Tuna 1289*, s.113.

ve Varnalıların bireysel vakıflarıyla mesele halledilecek ölçekte değildir.

Sonuç

1828-1829 Rus istilası, Varna'nın maddi varlığını harap edip, nüfusunu kaybetmesine neden olmuştur. Sultan II. Mahmud'un himayelerinde şehir, yeniden yapılanmıştır. Varna nüfusundaki değişim ve şehirdeki hareketlilik karşısında vakıf faaliyetlerini sürdürmeye çalışırken en büyük destek devletten gelmiştir. Devlet desteğinin Tuna vilayet yapılanması ile birlikte bir devlet politikası haline gelmesinin elbette etkisi vardır ama devletin doğrudan vakıfların faaliyetlerinin sürdürülebilir olması yönündeki finansal destek ve çözüm yolları, sosyal hizmet ve yardımlaşma ağını muhafaza etmeye yöneliktir. Varnalıların 1828-1829 Rus istilası ardından sınırlı imkânlarla vakfetme eylemlerini sürdürmeleri, özellikle tekke ve zaviyeler gibi Balkanlar'da İslamlaşmanın öncüsü kurumların yaşatılmasına yöneliktir. Daha çok maddi yükümlülükler devlet ya da üst düzey idareciler tarafından ifa edilirken, manevi hayatın devamlılığı Varnalıların küçük meblağlarıyla vücuda gelen vakıflarla temin edilmektedir. Kırım Savaşı'nın bir sonucu olarak önce misafir sonra komşu oldukları Kafkas göçmenleri, yeni yerleşimler ve dolayısıyla yeni vakıf eserlerin yapımını gerekli kılmıştır. Ancak göçmenlerin zaruret haline dönüşen cami, mektep gibi ihtiyaçları, bireysel olarak kurulan yeni vakıflardan ziyade Varna şehri vergilerinden ya da selâtin vakıflarından maddi desteklerle giderilmektedir.

1877/1878'deki Osmanlı-Rus Savaşı'nda harekât sahasından uzak olan Varna, Ayastefanos Antlaşması ile Rus-lara verilmiştir ve böylece de Bulgar Prensliği hâkimiyetine girmiştir. 1878 Berlin Antlaşması, Osmanlı Devleti için bir dönüm noktası olmuştur. Bu barış antlaşması, Osmanlı'yı Avrupa'daki büyük topraklarından yoksun bırakmıştır. Eski Tuna Vilayeti, Sırbistan (Niş'i almıştı), Bulgar Prensliği (Rusçuk, Vidin, Tırnova, Varna ve Sofya gibi beş sancaktan

oluşturulmuştu) ve Romanya (Tulça'yı almıştı) arasında bölüştürülmüştür.[93] Bu yıllarda Bulgaristan'dan göç hareketi geneldir [94] ve Bulgaristan Emareti limanlarından İngiliz, Fransız, Rus ve Türk vapurları ile çok sayıda muhacir İstanbul'a getirilmiştir.[95] Şehrin hinterlandında kalan bir kısım Müslüman ise ölüm-kalım savaşı vermiştir. 1878'e kadar çoğunluğu Müslüman olan Varna'ya, günden güne Bulgar nüfus yerleştirilmiştir. Bu tarihten sonra vakıflar, Bulgarların gadrine uğramış ve tasfiye edilmiştir.[96]

---

[93] K. Karpat, *a.g.e.,* s.90.

[94] 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonrasındaki mecburi göçlerle ilgili olarak bkz. Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, I, Ankara 1968; II, Ankara 1970; III, Ankara 1989; Faruk Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler", *Osmanlı Araştırmaları*, S.1 İstanbul 1980, s. 137-190; Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara 1994.

[95] O. Köse, a.g.m., s.268.

[96] 1878 sonrasında Bulgaristan'da vakıfların durumu ile ilgili olarak bkz. Aşkın Koyuncu, "Bulgaristan'da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)", *OTAM*, S.20, Güz 2006, 197-243. Neriman Ersoy Hacısalihoğlu, "Osmanlı-Rus Savaşından Sonra Bulgaristan'da Türk Vakıfları", *Köprüler Kurduk Balkanlar'a*, Yay. Haz. Y. Ağanoğlu, İstanbul 2008, s. 155-161; "Bulgaristan'ın Kuruluş ve Bağımsızlık Sürecinde Vakıf Meselesi", *Balkan ve Göç*, Ed. Ali Fuat Örenç, İsmail Mangaltepe, Bursa 2013, s. 515-523; Neriman Ersoy Hacısalihoğlu, "Bulgaristan'da "Müstesna Vakıflar" Sorunu ve 1909 Yılı Komisyon Kararları", *Tarih Dergisi*, S.46, 2007, s. 155-176; Ömer Turan, "1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Bulgaristan'daki Türk Varlığına ve Mimari Eserlerine Etkisi", *Balkanlar'da Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri*, C.II, 2001, s. 763-772; *Hikmet*, birinci sene, numara 12-30 C 328/24 Haziran 1326/7 Temmuz 1910; Mehmet İpşirli, "Bulgaristan'daki Türk Vakıflarının Durumu-XX. Yüzyıl Başları", *Belleten*, C.LIII, S.207, Ocak 1989, s. 679-707; Nazif Öztürk, "Osmanlı Devleti'nin Elinden Çıkan Balkanlar'daki Vakıfların Muhafazası Konusunda II. Abdülhamid (1877-1909) Döneminde Alınan Tedbirler", *Vakıf Haftası Dergisi*, S.10, 1993, s. 273-286.

Kaynakça
1. Arşivler

a. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Evkaf (CE), 84/4163; 370/18765; 398/20166; 47/2325; 616/31056; 324/16472.

Hatt-ı Hümayun (HH), 599/ 20333; 949/40819; 1629/66; 1624/35; 1595/38; 552/27250.

Meclis-i Vâlâ (MVL), 438/30; 1016/55; 506/85; 977/15, 444/91; 947/54; 954/71; 954/36.

Sadaret Mektubi Kalemi (A.}MKT.), 160/5

Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayet Evrakı (A.}MKT. UM), 517/87.

Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devâir Evrakı (A.}MKT. NZD), 74/12.

b. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Defter nu: 2; 4; 25; 580; 742; 1175; 737; 2136.

EV.d. 22204; 22907.

2. Basılı Yayınlar

Akyüz, Jülide, "Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Yolları", *Bilig,* S.46, Yaz / 2008, , s.37-56.

Aydın, Mahir, "Arif Hikmet Beyefendi'nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri", *Belleten*, C.LVI, S.215, Ankara 1992, s. 69- 165.

Ayverdi, E. Hakkı, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, IV* (4,5,6,. kitap, Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk), İstanbul Fetih Cemiyeti, 2. baskı İstanbul 2000.

Balkan Türkleri, Asam Yayınları, Ankara 2003.

Başol, S. - K. İbrahimzade, "Rusya'nın Pavlosk Sarayı Müzesi'nde Bulunan Varna Kalesi Kitabeleri", *Turkish Studies International Periodical For The Languages,*

Literature and History of Turkish or Turkic, Vol. 10/1, Winter 2015, s. 175-194.

Bayrak Ferlibaş, Meral, "Rusçuk'ta Kaybolmuş Osmanlı Mirası: Vakıflar", *Belleten*, cilt: LXXXIX, S.286, Ankara 2015, s. 931-978.

Cebeci, A., "Silistre Sancağı Vakıfları ve H. 1006 (1597-1598) Tarihli Silistre Livası Vakıf Defteri (No: 561)", *Vakıflar Dergisi,* S.20, 1988, s. 453-466.

Ersoy Hacısalihoğlu, N., "Bulgaristan'da "Müstesna Vakıflar" Sorunu ve 1909 Yılı Komisyon Kararları, *Tarih Dergisi*, S.46, 2007, s. 155-176.

Ersoy Hacısalihoğlu, N., "Osmanlı-Rus Savaşından Sonra Bulgaristan'da Türk Vakıfları", *Köprüler Kurduk Balkanlar'a*, Yay. Haz. Y. Ağanoğlu, İstanbul 2008, s. 155-161.

Ersoy Hacısalihoğlu, N., "XIX. Yüzyılda Liman Şehri Varna'da Nüfus Yapısı ve Ticaret", *Prof. Dr. Şevki Nezihi Aykut Armağanı*, ed. G. Sarıyıldız, N. Çiçek, İ. Keskin, S. Pamuk, İstanbul 2011, s.97-114.

Ersoy Hacısalihoğlu, N., "Bulgaristan'ın Kuruluş ve Bağımsızlık Sürecinde Vakıf Meselesi", *Balkanlar ve Göç*, Ed. Ali Fuat Örenç, İsmail Mangaltepe, Bursa 2013, s.515-523.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 5. Kitap, hz. Y. Dağlı, S.A. Kahraman, İ.Sezgin, YKY, İstanbul 2005.

Gökbilgin Tayyip, "Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları", *Belleten*, C.XX, S.78, Ankara 1956, s. 247-294.

Gökbilgin, Tayyip, "Varna", *İslam Ansiklopedisi*, C.XIII, İstanbul 1986, s. 210-214.

Gülsoy, Ufuk, "1828 Yılında İstanbul'a Getirilen Varnalı Muhacirler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, VI, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1992, s.243-270.

Hikmet, birinci sene, numara 12-30 C 328/24 Haziran 1326/7 Temmuz 1910.

Ivanova, S., "Warna", *Encyclopaedia of Islam (EI)*, new ed., C.XI, Leiden Brill 2002, s.148-150.

İlhan, M., "Varna at the end of the Sixteenth Century: Tımar Holdings and Population", *Romano- Turcica I*, ISIS, Istanbul 2003, s.51-74.

İnalcık, Halil, "Bulgaria", *Enclopedia of Islam,* C. I, E. J. Brill, Leiden 1960.

İnalcık, Halil, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Eren Yayınları, İstanbul 1992.

İpek, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara 1994.

İpşirli, Mehmet, "Bulgaristan'daki Türk Vakıflarının Durumu-XX. Yüzyıl Başları", *Belleten*, C.LIII, S.207, Ankara 1989, s. 679-707.

Kanitz, F., *Donau-Bulgarien und der Balkan Historisch- Geographisch-Ethnographische Reisestudien aus den Jahren (1860-78)*, Hermann Fries, Leipzig 1879.

Karal, E. Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1970.

Karpat, K., *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Kocacık, Faruk, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler", *Osmanlı Araştırmaları*, S.1 İstanbul 1980, s. 137-190.

Koyuncu, Aşkın, "Bulgaristan'da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908), *OTAM*, S.20, Güz 2006, s.197-243.

Koyuncu, Aşkın, "Tuna Vilayetinde Nüfus ve Demografi (1864-1877)", *Turkish Studies- International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C.IX, S.4, Bahar 2014, s. 675-737.

Koyuncu Kaya, Miyase, "Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri: Varna (1774-1878)", *Turkish Studies- International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C.X, S.1, Kış 2010, s.383-418.

Köç, Ahmet, "1828-1829 Rus İşgali Sonrasında Silistre Vakıflarının Vaziyeti", *Vakıflar Dergisi*, S.43, s.59-76.

Köse, Osman, "Bulgaristan Emareti ve Türkler, 1878-1908", *Turkish Studies International periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, C.I, S.2, Sonbahar 2006, s.238-272.

Moltke, H., *1828 Seferi (Bulgarya ve Rumeli'de Ruslar)*, çev. A. Rasim ve Muammer, Askeri Matbaa, İstanbul 1932.

Özcan, Tuğrul, *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2014.

Öztürk, Nazif, "Osmanlı Devleti'nin Elinden Çıkan Balkanlar'daki Vakıfların Muhafazası Konusunda II. Abdülhamid (1877-1909) Döneminde Alınan Tedbirler", *Vakıf Haftası Dergisi*, S.10, 1993, s. 273-286.

Peremeci, O. Nuri, *Tuna Boyu Tarihi*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1947.

Pinson, M., "Ottoman Colonization of Crimean Tatars in Bulgaria, 1854-62", *VII. Türk Tarih Kongresi, 25-29 Eylül 1970*, C.II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1973, s.1040-1058.

Salnâme-i Vilayet-i Tuna, sene 1286/1869, defa 2, Tuna Vilayet Matbaası.

Salnâme 1290/1874, def'a 6, Tuna Vilayet Matbaası, Rusçuk.

Slade, A., *Records of Travels in Turkey, Greece and of A Cruise in The Black Sea, with the captain Pasha, in the years 1829, 1830 and 1831*, C.I, Saunders and Otley, London 1832.

Şimşir, Bilal, *Rumeli'den Türk Göçleri*, I, Ankara 1968; II, Ankara 1970; III, Ankara 1989.

Takvim-i Vakayi, def'a 149, 25 RA 1253/29 Haziran 1839.

Turan, Ömer, "1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Bulgaristan'daki Türk Varlığına ve Mimari Eserlerine Etkisi", *Balkanlar'da Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri*, C.II, 2001, s. 763-772.

370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937/1530) II: Çirmen, Müsellemân-ı Kızılca, Silistre, Kefe, Niğbolu ve Vidin Livâları, Çirmen ve Vize Müsellemleri, Yörük ve Tatar Cemâatleri ile Voynugân-ı Istabl-ı Âmire ve Kıbtiyân-ı Vilâyet-i Rûm-ili: Dizin ve tıpkıbasım, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2002.

Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi, C.II, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2002, s.347.

Yücer, Hür Mahmud, "Sa'diyye", *D.İ.A.*, C.XXXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 410-413.

Yüksel, İ. Aydın, "Bulgaristan'da Türk Vakıfları ve Vakıf Abideleri", *Vakıflar Dergisi*, S.20, 1988, s.453-474.

Yüksel, İ. Aydın,, "Sultan Selim Camii ve Külliyesi, *D.İ.A.*, C.XXXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s.513-516